

Передмова

Тернопіль має майже 470-річну історію. Він пережив десятки набігів татарських і турецьких завойовників, сваволлю польських, нацистських і більшовицьких окупантів. Дві світові війни, сталінський терор. Під час обох світових воєн був зруйнований “визволителями”, а згодом відбудований. Здається, в його біографії було більше трагічних сторінок, ніж радісних.

У Тернополі під час Визвольних Змагань (кінець 1918 р.) перебував Державний Секретаріат — уряд ЗУНРу. Влітку 1920 р. був столицею маріонеткової Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. В 1989 р. тут була створена перша крайова організація Народного Руху України.

Це — батьківщина козацького отамана І. Заруцького, академіків А. Брюкнера, С. Дністрянського, К. Айдукевіча, К. Міхаловського, громадський діячів А. Кохановського і В. Боллоха, композиторів Василя Безкоровайного і Василя Барвінського, письменника Ю. Опільського, історика М. Чубатого, політиків Я. Стецька і К. Пужака, мистців Т. Вацика і Д. Шолдри, єврейського просвітителя Й. Перля і мовознавця С. Пінскера, польського скульптора А. Гловінського, військових діячів-братів Клеєбергів, С. Спрінгвальда, митрополита Є. Базяка.

Тут жили, навчалися і працювали академіки І. Горбачевський, С. Рудницький, К. Студинський, С. Балей, історик літератури О. Барвінський, письменники Д. Лукіянович, П. Карманський, В. Гжицький, композитор Д. Січинський, актори і режисери Й. Стадник, Л. Курбас, М. Крушельницький, Патріарх УГКЦ Й. Сліпий, есперантист М. Юрків, фізики І. Пулюй та О. Смакула, громадські діячі С. Голубович і М. Галушинський, єврейські вчені С. Раппопорт і Н. Крохмаль, польський поет В. Поль, державні діячі А. Голуховські, К. Грохольські, Л. Пінінські, історик Л. Фінкель.

З Тернополем пов’язана творча і громадська діяльність І. Франка, С. Крушельницької. В різні часи тут бували композитори А. Вахнянин, М. Лисенко, письменники П. Куліш, Б. Лепкий, В. Стефаник, П. Тичина, академік В. Гнатюк, балетмейстер В. Авраменко, кінорежисер О. Довженко, митрополити С. Сембратович і А. Шептицький, Патріарх Мстислав, Головний Отаман УНР С. Петлюра. Сюди приїздили цесарі Австрії Франц Йозеф І, Карл І, кайзер Німеччини Вільгельм ІІ, маршал Польщі Ю. Пілсудські, маршал СРСР Г.К. Жуков, Голова Ради Міністрів СРСР М.С. Хрущов, Президенти України Л. Кравчук, Л. Кучма і В. Ющенко. Тут похований генерал Армії УНР Є. Мешковський. Імена видатних людей України увічнено в пам’ятниках, меморіальних таблицях, назвах вулиць і навчальних закладів.

Серед пам'яток історії та культури вирізняються: Старий замок (сер. XVI ст.), Надставна церква (XVI–XVII ст.), Середня церква (поч. XVII ст.), колишній Домініканський костюл (2-га пол. XVIII ст.). Чимало пам'яток були по-варварському знищені під час світових воєн, а також за радянських “мирних” часів, зокрема Парафіяльний костюл і Манастирська церква.

* * *

Місто Тернопіль розташоване в західній частині України, майже у центрі однойменної області. Воно лежить на перехресті чотирьох шосейних доріг: Зборів — Підволочиськ, Кременець — Заліщики, Бережани — Ланівці, Броди — Гусятин. Відстань до Києва по шосе — 480 км через Рівне. Через Тернопіль проходить залізнична лінія Львів — Київ, курсують поїзди далекого сполучення до Москви, Варшави, Софії, Белграда, Братислави, Будапешта.

Населення міста (станом на 1.01.2001 р.) складало 234,4 тис. осіб, із них українців — 91,2%, росіян — 7,1%, поляків — 0,5%, білорусів — 0,3%, євреїв — 0,3%, інших національностей — 0,5%. Середній вік мешканця міста — 30,9 років. За даними на 1.01.2009 р., у Тернополі проживало 217,3 тис. осіб.

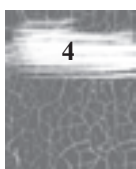
Місто займає площу 5 852 га, налічує 231 вулицю, 5 майданів, 4 парки, 1010 будинків, 30 загальноосвітніх шкіл, 3 ліцеї, 7 вузів, 3 коледжі, 6 училищ, 13 бібліотек, 3 палаци культури, 2 театри, 2 музеї, 5 лікарень, 17 церков, близько 25 банківських установ, 513 магазинів і закладів громадського харчування. Господарський та науково-культурний комплекс міста формують 2599 підприємств, установ та організацій.

У місті працюють швейна, меблева, кондитерська, фармацевтична фабрики, м'ясокомбінат, ряд видавництв і друкарень. Зменшили потужності, але продовжують діяти виробничі об'єднання та акціонерні товариства “Ватра”, “Текстерно”, “Оріон”, заводи — комбайновий, фарфоровий, шпунтової шкіри, авторемонтний, цукровий “Поділля”, хлібозавод.

Серед закладів культури — академічний драматичний театр імені Т. Шевченка, Театр актора і ляльки, філармонія, краєзнавчий і художній музеї, музичне училище ім. С. Крушельницької, палаци культури “Березіль” і “Ватра”, кінотеатри, кінопалац імені І. Франка.

Місто лежить по обидва боки річки Серет — лівої притоки Дністра. Довжина Серету — 218 км. Це найдовша річка із притоків Дністра в межах області, що бере початок біля с. Ратищі. В районі Тернополя долина річки коритоподібна з крутим правим схилом. Ширина русла — до 10 метрів, швидкість течії — 0,6 метра за секунду. На південь від міста долина Серету сягає ширини 1,2 км, вона заболочена і важкопрохідна. За греблею і поблизу приміського села Петриків прокладено нове рукотворне випрямлене русло. Гідрологічний режим річки тісно пов'язаний з джерелами живлення і залежить від пори року. Весняне водопілля починається в першій половині березня і триває близько місяця. Висота рівня повені — 0,7–2 метри над нульовою відміткою, але нерідко вона досягала максимальної відмітки 3,5 метра і вище. Низькі рівні спостерігаються влітку і взимку. У літні місяці, особливо червні-липні, коли випадає максимум опадів, рівень води у річці на кілька днів піднімається. Взимку річка не замерзає. В дуже холодні зими — замерзає, але з великою кількістю ополоніків.

На річці Серет у західній частині міста розташований Тернопільський став площею 290 га. Його ширина сягає близько 1 км, а довжина — 3,5 км. Середня глибина ставу — 3,75 м, найбільша — 12 м — біля Білецького водозабору. Став утримує дамба з мостом-греблею, по якій проходить автомагістраль і з'єднує центр міста із Загребеллям. У верхів'ях ставу між селами Біла і Пронятин прокладена друга дамба, за якою лежить Серетське болото площею 740 га. Став і болото взимку замерзають. Льодостав встановлюється останніми роками в середині грудня, скресання криги — наприкінці березня. Весняний льодохід триває 3–6 днів. Каламутність води є показовою для стоку річки. Сучасна господарська діяльність (масове осушення ґрунтів, відходи тваринницьких комплексів, неконтрольоване використання

отрутохімікатів) впливає на забруднення річки і ставу. Результати хімічних аналізів свідчать, що вміст грубодиспансерних органічних домішок у ставі в кілька разів вищий, ніж у Сереті. Вони стали поживним середовищем для водоростей, що призводить до “цвітіння” води. Найбільш чиста і прозора вода взимку.

Місто лежить у західній частині Подільської височини на Тернопільському плато. Зазначимо, що максимальна висота рельєфу області — гора Попелиха в с. Мечишів на Бережанщині (443 м), а мінімальна — 113,5 метра у с. Окопи при впаданні Збруча в Дністер. Висота пагорба — “Золотої гори” у районі Кутківців — сягає близько 350 метрів. У районі Східного масиву знаходиться найвища точка міста — 374 метри. Фундамент плато становить Волино-Подільська плита, на якій залягають породи палеозою, силуру і девону. Природні відслонення девонського періоду (410–350 млн. років до Р.Х.) в долині Серету виходять на поверхню. Північна межа виходів девону на поверхню сягає широти Тернополя. Тоді територія області була вкрита морем. Імовірно, тут проходила межа між лісостеповою і степовою зонами микулинського віку. З Тернополя відомі найбільш повні розрізи середньоантропогенних лесів, що були материнською основою коршилівського ґрунтового утворення.

Біля Тернополя, на схилах Товтрової гряди, є значні скупчення щільних різновидів рифових вапняків, які успішно використовуються у житловому і промисловому будівництві. Центр міста і масив “Дружба” наприкінці 1950 — початку 60-х років були забудовані з місцевого вапнякового каменю-черепашника.

Торф залягає невеликими масивами в долині річки Серет, на південній околиці Тернополя. Промислова розробка торфу на Оболоні проводилася до кінця 1950-х років.

Значні поклади глини є на горбі між масивом “Дружба” і с. Петриків. На базі цього родовища до середини 1960-х років працював цегельний завод. Нині глиняні кар’єри забудовані житловими будинками.

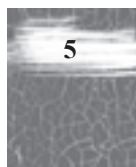
На південь від Тернополя в басейні Серету трапляються родовища пісковиків і фосфатів. Родовища піску пов’язані з неогенними відкладеннями (25 млн. років до Р.Х.), коли територія області востаннє була вкрита водою.

За характером ґрунтів Тернопіль належить до Тернопільсько-Білоцерківського агроґрунтового району. Материнською породою є лес легкого і середньосуглистого складу. Поширені чорноземні, темно-сірі опідзолені ґрунти, що належать до найбільш родючих в області. Ґумусний горизонт чорноземів — 45–60 сантиметрів. Опідзолені ґрунти утворились у зв’язку з насуванням лісової рослинності на степову.

Тернопільщина лежить у межах Волино-Подільського артезіанського басейну і багата на підземні води. Девонський водоносний горизонт поширений в долині Серету. Дзеркало підземних вод залягає на різних глибинах — від 4 до 76 метрів. У Тернополі потужність водної товщі складає близько 60 метрів. За хімічним складом столова мінеральна вода, яку розливає і шпучно газує завод у Великих Бірках, є гідрокарбонатно-хлоридонатрієвого типу — прозора, без запаху і присмаку, з мінералізацією до одного грама на літр і температурою +8°C. Воду беруть з девонського горизонту на глибині 160 метрів. Джерело у парку Національного відродження, від якого бере початок річка Рудка, є гідрологічною пам’яткою природи і має естетичне значення.

Центральну частину Тернопільщини називають “холодним Поділлям”. Тут проходить межа двох кліматичних поясів — західно-європейського, помірнього, і східно-континентального, різкого. У зв’язку з цим середньорічне коливання температури повітря в Тернополі менше (23,8°), ніж у Києві (25,7°), які розміщені приблизно на одній географічній широті. Максимальна амплітуда коливань температури не перевищує 68–70°C.

Для Тернополя властива порівняно м’яка зима, тепле літо і значна кількість опадів. На клімат суттєво впливає географічний фактор — розташування міста на Подільській височині

і близькість Карпат. Середня температура повітря в 1872–1874 роках: зима $-4,63^{\circ}$, весна $+5,38^{\circ}$, літо $+14,08^{\circ}$, осінь $+6,62^{\circ}$. Середньорічна температура за 1881–1960 роки становила $6,9^{\circ}\text{C}$, у т. ч. по місяцях: I $-5,4^{\circ}$; II $-4,4^{\circ}$; III $+0,1^{\circ}$; IV $+7,0^{\circ}$; V $+13,5^{\circ}$; VI $+16,6^{\circ}$; VII $+18,4^{\circ}$; VIII $+17,4^{\circ}$; IX $+13,0^{\circ}$; X $+7,4^{\circ}$; XI $+1,8^{\circ}$; XII $-2,8^{\circ}\text{C}$.

Зима триває з середини грудня до кінця лютого, всього 103–112 днів. Середньо-зимові температури коливаються від $-2,8^{\circ}$ до $-6,2^{\circ}\text{C}$. Ґрунт промерзає на глибину 40–60 сантиметрів. Найхолодніший період (нижче за -5°C) триває 21–35 днів. “Зима століття” — мінус 40° — зареєстрована в 1928–1929 роках. Порівняно з областю, у Тернополі рідко спостерігаються теплі зими, але й сильних морозів зазвичай нема. Абсолютний мінімум температури може опускатися у січні-лютому до -32 – -36°C , в окремі роки він досягав -12 – -16°C . Перший заморозок гідрометеобюро зареєстрований 16 жовтня 1953 р. ($-1,1^{\circ}\text{C}$), останній — 20 травня 1952 р. ($-0,0^{\circ}\text{C}$). Став замерзає в кінці листопада — на початку грудня. Крига скресає у середині березня — на початку квітня.

Взимку часто бувають відлиги, які настають під впливом теплих західних вітрів. У Тернополі кількість днів з відлигою — до 15 у грудні та лютому, до 10 — в січні. Відлиги тривають один-сім днів, при цьому температура повітря підвищується на 3 – 5°C . У середині березня починається період стійкого переходу середньодобової температури через 0° у напрямку її підвищення. Сніговий покрив утворюється наприкінці грудня і починає зникати у першій декаді березня. В районі Тернополя зафіксована найбільша середня кількість днів з хуртовинами (24) і туманами (56 днів на рік, у т. ч. 47 — під час холодного і 9 — теплового періодів).

У березні тепло настає повільно, температурний режим нестійкий, наприкінці місяця буває дуже тепло. Весна починається у другій декаді березня. Від середини квітня і до початку травня характерне повернення холоду, що супроводжується морозами, короткочасними снігопадами, приморозками. Середня дата пізнього весняного приморозку — 24 травня, раннього осіннього — 18 вересня. В окремі роки приморозки настають на 15–20 днів раніше або пізніше від середніх дат.

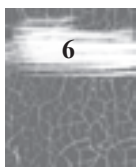
Літо починається у третій декаді травня і закінчується у середині вересня. Температура повітря може підніматися до $+33$ – 39°C . Однак спостерігається й значне зниження температури — до -5°C . Температура 0°C восени настає на початку жовтня. Абсолютні мінімуми температури зареєстровані у вересні -3°C , жовтні -19°C , листопаді -24°C . Осінь завершується у середині листопада.

Варто пам’ятати, що за часів Польщі температуру повітря вимірювали не лише за шкалою Цельсія, а й термометром Реомюра: $1^{\circ}\text{C} = 0,8\text{ R}$.

Тернопіль знаходиться в районі значного зволоження. Вологість повітря залежить від температури, напрямку вітрів та опадів. Середня кількість атмосферних опадів за 1881–1964 роки складає 590 мм. За місяцями опади розподілялися так: I — 28, II — 28, III — 27, IV — 42, V — 61, VI — 85, VII — 87, VIII — 73, IX — 45, X — 46, XI — 38, XII — 30 мм. Найбільша кількість опадів випадає у літній період — 87 мм у червні. Опади мають переважно характер злив — до 100 мм на добу. Посушливі та занадто вологі літа бувають дуже рідко. Протягом теплового періоду проходять грози (24–32 дні) і випадає град (1–2,5 дня). Із настанням осені кількість опадів різко зменшується.

У міській зоні переважають північно-західні та південно-східні вітри. Влітку впливає азорський максимум, взимку і восени — сибірський антициклон. Середня швидкість вітрів коливається в межах 4,5–6 метрів за секунду. Майже 145–150 днів у році характеризуються безвітряною погодою.

Тернопіль розташований у лісостеповій зоні. Лісові масиви збереглися на кутковецькому схилі, між львівським і бережанським шосе, поблизу приміських сіл Петриків і Шляхтинці. Поширеним є широколистяний граб, що складає 60–90% деревостою. Поблизу Кутковець понад

ставом на площі 40 га зростає 60-річна ясенево-дубова діброва заввишки майже 20 метрів — пам'ятка природи. Над нею височіє Золота гора, з-під якої витікає струмок. До Пронятина тягнеться ботанічний заказник “Кутковецькі чагари” площею 87 га. У підліску дубового лісу ростуть лікарські рослини — крушина та горобина. Інший заказник місцевого значення — “Шляхтинецький” (з протилежного боку) — має площу 36 га. У дубових молодняках поширена крушина і черемха, у травні росте барвінок.

У Тернополі на кожного жителя припадає 39,5 квадратного метра зелених насаджень. Це одне з найбільш зелених міст України. Між будинками №№1 і 3 на вул. Листопадовій збереглася ровесниця Домініканського костюлу — 250-річна липа, діаметр якої сягає 110 см. У місті є кілька пам'яток садово-паркового мистецтва. Сквер посеред бульвару Т. Шевченка відновлений в 1957 р. Тут ростуть 15 видів рідкісних для області дерев, зокрема ягідний тис і японська сакура. В іншому сквері, біля вул. Т. Чорновола (1967), є близько 50 порід дерев і кущів з екзотами. Старий парк площею 7 га, закладений як ландшафтний, після реконструкції 1984 р. набув регулярного вигляду. В ньому залишилося всього 16 видів дерев, у т. ч. зелена дугласія, сосна веймутова.

Болотна рослинність у заплаві Серету представлена лисячою осокою, тонконогом, повзучою мітлицею, рогозою. Серед лікарських рослин — кульбаба, стокротки, мапи-й-мачуха, яглиця, живокіст.

Фауна околиць Тернополя включає десятки видів гризунів і хижих, комахоїдних і рукокрилих, кілька парнокопитних тварин. Поширені заєць, лисиця, куниця. У річці водяться видра і норка. Водоплавна птиця (крижні, чирки, бекаси) після початку сезону полювання прилітають на став, а коли він замерзає, перелітають і зимують на річці.

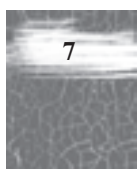
У Тернопільському ставі водиться понад 20 видів риби: в'язь, лящ, плітка, йорж, карась, короп, судак, окунь і щука, лин, верховодка, товстолобик, ялець. У 1958 р. рибалка-аматор передав на кафедру біології медичного інституту голову щуки, спійманої в Тернопільському ставі. Скелет риб'ячої пащі мав розмір 11 x 15 см. За річними шарами кісток визначили, що щука жила понад 30 років і добре жилася. У 1998 р. біля Старого замку виловили амура вагою 15 кг. Його вік — понад 9 років.

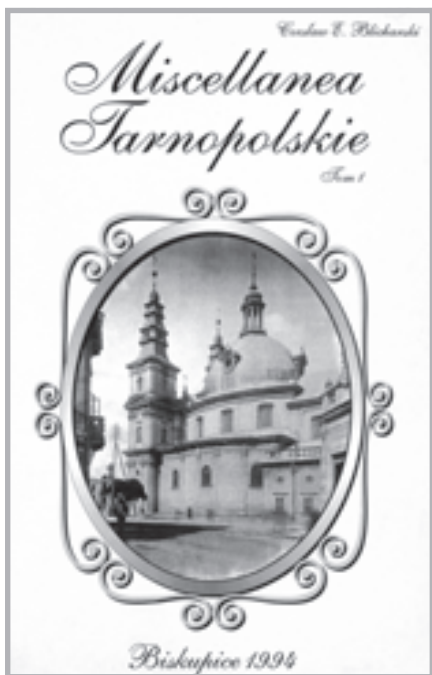
Види і кількість птахів змінюються залежно від пори року: сойки, сороки, сірі ворони, галки, граки, горобці, вів'янки, зяблики, шпаки, ластівки, чайки. Теплого травневого вечора в річкових хащах можна послухати спів солов'я. У гідропарку працює природний звіринець.

* * *

Всю краєзнавчу літературу про Тернопіль можна поділити на три групи: польська, радянська й українська. Польськомовні джерела вміщують багату інформацію, хоч вони тенденційні. Варто зауважити, що поляки у міжвоєнний час видали путівники про воєводство, повіти, повітові міста і містечка, окремі села, але про Тернопіль окремого видання не зробили. Варті уваги згадки в краєзнавчій монографії Томаша Кунзека (1928, 1932), в путівниках по воєводству (1928, 1931), оглядові статті в “Географічному Словнику” (1892). Уяву про довоєнний Тернопіль, його будинки, вулиці, сквери, пам'ятники дають видані за Австро-Угорщини і Польщі поштові листівки, в т. ч. кольорові. Вони передають атмосферу неквапного життя провінційного міста. У літературі поміщені докладні мапи барона Антона фон Посареллі (1797), Альфреда Бруггера (1908), архітектора Макса Шафкопфа (1925), професора Юзефа Галічера (1931). Перелік використаної літератури подається в кінці книжки (за розділами).

Першим фундаментальним дослідженням історії міста треба вважати хроніки польського краєзнавця, тернополянина Чеслава Еугеніуша Бліхарського, який зібрав спогади очевидців подій 1914–1946 рр., опрацював тематичні матеріали з періодичної преси. Цінна, переважно невідома досі широкому загалові інформація, міститься в його монографіях польською мовою:

Ч.Е. Бліхарські. Тернопільські Збірки. Т.1 (1994). Обкладинка

Ч.Е. Бліхарські. Тернополяни на старому батьківському шляху (1994). Обкладинка

“Тернопіль, затриманий в кадрі пам’яті” (1992), “Тернопіль у 1809–1945 роках) (від епізоду наполеонівської епопеї до вигнання)” (1993), “Тернополяни на старому батьківському шляху” (1994), “Тернопільські Збірки” (4 т., 1994–1997), що заслуговують особливої уваги.

За часів радянської України видано кілька путівників, нарисів і фотоальбомів, але вони поверхові та політизовані. Наше минуле подавалося з позицій радянської історичної псевдонауки. Інакше й бути не могло. Автори перебували в залежності від партійно-ідеологічних чинників і видавничої цензури. Краєзнавцям були невідомі цілі пласти біографії міста, а доступ до першоджерел та архівів — недосяжний. Історія до 1939 р., якій виділялося близько 20% обсягу книжки, подавалася в чорних фарбах, а т. зв. “сьогодення” — в рожевих. Посилань на першоджерела чи переліки використаної літератури робити не можна було. Переважно путівники про Тернопіль уклали партійні функціонери та журналісти. Йдеться про такі видання (у хронологічному порядку):

Тернопіль: Міста Радянської України / Автор-уклад. І.Ю. Розум. — Тернопіль, 1962.

Тернопіль: Путівник / Уклали В. Андреев, М. Приходько. — Вінниця, 1964.

Тернопіль: Обласні міста Радянської України / Автори тексту Б.І. Мінц, М.А. Приходько. — К., 1966.

Тернопіль: Путівник / Автор тексту Р.І. Пінь. — Львів, 1975.

Тернопіль: Фотоальбом / Автор тексту Р.І. Пінь. — К., 1979.

Ельгорт В.Б., Лопата В.Г., Чернявський Ф.Ф. Тернопіль: Історико-краєзнавчий нарис. — Львів, 1979.

Тернопіль: Фотоальбом / Уклад. та автор вступ. статті А.Ф. Тринько. — К., 1986.

Дуда І., Мельничук Б. Тернопіль. Що? Де? Як?: Фотопутівник. — К., 1989.

Тернопіль згадується у літературі про область, яка також не може задовольнити сучасного читача та історика-краєзнавця:

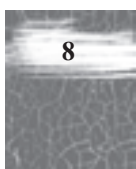
Шевчук Г.І. Молодіють міста і села над Збручем. — Львів, 1967.

Ельгорт Б., Нечай С., Приходько М. Тернопільщина: Путівник. — Львів, 1968. — С. 33–58.

Тернопільська область: Історія міст і сіл УРСР: В 26-ти т. — К., 1973. — С. 66–99.

Тернопільщина: Фотоальбом. Серія “Області Радянської України” / Автори тексту Б.І. Мінц, М.А. Приходько. — К., 1974.

Тернопільщина. Землі квітучої краса: Фотоальбом / Уклад. та вступ. слово К. Валігури та А. Тринька. — К., 1987.

У Києві видавалися комплекти кольорових листівок (1979, 1986), на яких відтворено визначні пам'ятки Тернополя повоєнної доби. Вони увійшли до збірок листівок по області: “Мальовнича Тернопільщина” (1984) і “Памятные места Тернопольщины” (1987).

Туристські карти-схеми по місту та його околицях вперше видано в Москві (1987, 1988), потім у Тернополі (1996). До того часу карти міста, як і статистичні дані, вважалися секретними і були недоступні авторам і читачам.

За час незалежності України побачили світ два фотопутівники (Київ, 1996; Львів, 2005), які нічого нового не додали до історії Тернополя. Вони відображали сьогоденне місто, а не його багате минуле. Вагомою з точки зору інформативного та ілюстративного матеріалу стала праця Любомири Бойцун “Тернопіль у плінні літ. Історико-краєзнавчі замальовки”, видана у Тернополі (2003).

У 1989 р., у зв'язку зі змінами в країні політичної ситуації, що насувалася, автор отримав можливість ознайомитися з літературою української діаспори. Відкрилися “спецхрани” у Львові. Нова, досі не відома інформація про ЗУНР, УСС, УГА, ОУН, УПА, видатних тернополян заповнила “білі плями” рідної історії. Цікаві матеріали почерпнуто з тритомного історико-мемуарного збірника “Шляхами Золотого Поділля” (Філядельфія, 1960, 1970, 1983). Значний інтерес становлять монографія Б. Остап'юка “Давній Тернопіль” (Маямі-Торонто, 1984), спогади В. Безкоровайного, П. Гайди, Н. Гірняка, М. Губчака, Т. Демчука, О. Кравченюка, наукові розвідки М. Чубатого. На підставі їхніх публікацій став відомий зміст першого нарису “Місто Тернопіль та его околиця” (1894) о. Петра Білинського, який давно став бібліографічною рідкістю. Велике значення для систематизації нових знань мали “Українські Енциклопедії” за редакціями Івана Раковського (3 т.) та Володимира Кубійовича (10 т.), історії України М. Аркаса, М. Грушевського, Д. Дорошенка, О. Субтельного.

Важливі дані про життя міста поміщено на сторінках провідної львівської газети “Діло” (1880–1939), у тернопільських газетах “Вільне життя” (1939–41, 1945–2000), “Радянський Тернопіль” (1945), “Тернопіль вечірній” (1990–2000), польськомовних регіональних часописів “Голос Польський”, “Газета Народна”, “Кур'єр Львівський”.

Працюючи над другою частиною рукопису, автор використав рішення Міської ради за 1950–1990 роки, матеріали Міського архіву та Державного архіву Тернопільської області, дані обласного гідрометеорологічного центру.

У процесі роботи над монографією визріло її жанрове спрямування. Автор відмовився від поширеної композиційної побудови у вигляді тематичного нарису і маршрутного путівника, повернувшись до традицій давньої історичної хроніки. Основні події, в т. ч. побутові й погодні, подаються в часовому порядку. Винятки зроблено лише з метою збереження цільності викладу матеріалу. Весь зміст двотомної праці поділено на 17 часових розділів, що відповідають сучасній національній історичній методології.

Автор прагнув бути максимально об'єктивним при висвітленні майже 470-річної історії Тернополя на різних її етапах. Починаючи від 1956 року, поряд із документально підтвердженою інформацією, він також подає власні замітки, враження і спостереження. Аналіз подій та коментарі до них зведено до мінімуму, однак вони відображають громадянську позицію автора.

Типова “радянська” термінологія, мовні штампи і специфічні вислови комуністичних часів, що виходять з ужитку, стають анахронізмами, взято у лапки.

Всі іншомовні імена та прізвища (німецькі, польські, російські) передаються в їхньому

оригінальному написанні — методом транскрипції. Т. зв. “по батькові”, привезене “визволителями”, вживається лише для позначення осіб повоєнної доби.

Назви установ, підприємств, навчальних закладів, організацій і товариств подаються за правописом того часу, в якому вони згадуються. Наведені назви вулиць, бульварів, проспектів і майданів відповідають їхній хронологічній послідовності. Синхронну таблицю вулиць за часів Австро-Угорщини, Польщі, СРСР і України поміщено в кінці книжки.

Рекомендована читачеві монографія про Тернопіль пройшла апробацію на сторінках міської газети “Тернопіль вечірній”, де друкувалася від 12 лютого 1999 до 15 травня 2002 року. Окремі розділи суттєво доповнені й уточнені.

**І. Топільче.
Під владою Польщі
(1540-1648)**

На лівому березі Серету, який, очевидно, був вкритий дрімучими лісами, люди селилися давно. Від нападників поселення з трьох боків захищали болотисті заплави річок Серет і Рудка, від сходу — сухий рів з валом і частоколом.

У приміських селах Великий Глибочок, Петриків і Ступки археологи виявили сліди стоянок первісних людей пізнього палеоліту, мезоліту і неоліту. В 1931 р. було розпочато, а 1987 р. продовжено розкопки в Петрикові. Тут виявлено унікальне поховання молодої пари: жінка припала до лівого плеча чоловіка. Поряд лежали речі домашнього побуту і прикраси. Досліджено ряд поховань часів висоцької культури (XI–VI ст. до Р.Х.). Глибина залягання могильників незначна — всього 30–40 см. На місці гідропарку, де раніше були торфорозробки, в 1955 р. виявлено пам'ятки доби бронзи.

Вірогідно, що територія центру міста була заселена вже в VI–VII ст. до Р.Х. Про торговельні зв'язки мешканців давнього слов'янського городища свідчать, зокрема, знайдений в 1926 р. на Оболоні горщик з монетами, серед яких була золота візантійська монета із зображенням імператриці Ірини (752–803). З 981 р., за князя Володимира Святославича, поселення увійшло до складу Київської Русі.

Наприкінці XI ст. належало до удільного Тербовельського, а з 1199 р. — об'єднаного Галицько-Волинського князівства. Давньо-руське поселення над заболоченою долиною Серету відоме як Топільче. Топонімічно ця назва більше відповідає характерові місцевості, ніж його можливий варіант — Сопільче. Воно було зруйноване під час зимового (1240–1241) походу хана Батия до Карпат. Через деякий час поселення відродилося.

В середині XIV ст. терен був приєднаний до Великого Князівства Литовського. В 1349 р. землі Галицької Русі захопив польський король Казімір III Великий, після смерті якого (1370) почалася угорська експансія. В 1385 р. після Кревської унії королева Польщі Ядвіга приєднала ці землі до своїх

Граф Ян Тарновскі (1488–1561)

володінь. Внаслідок наступної Люблінської унії (1569) було завершено процес об'єднання Литви з Польщею. В історії Гопільча почалася нова доба, що тривала понад 500 літ.

Галицька земля в середині XV ст. була поділена на три воєводства: Руське, Подільське і Белзьке. Тернопіль разом із Західним Поділлям тепер належав Руському воєводству. Великої шкоди подільській землі завдавали татаро-турецькі орди, які регулярно нападали від 1241 до 1699 року і спустошували її. Постійна загроза і необхідність у пильності та бойовій готовності вимагала створення постійних пунктів оборони. На місці давніх дерев'яних городищ зводилися муровані замки, що становлять нині одну з характерних пам'яток архітектури Поділля. В XVI ст. замки були зведені в Баворові, Бережанах, Будзанові, Чорткові, Гусятині, Ягільниці, Микулинцях, Монастириську, Острові, Зборові та Тернополі.

Французький дипломат та історик XVI ст. Блез де Віженер писав про Червону Русь — Галичину: “Ця країна дуже добра, дуже плодюча, добре заселена і була б ще більше залюднена, якби не набіги татар...”.

Найбільшими на той час землевласниками вважалися польсько-литовські та руські родини Збараських, Синявських, Бучацьких, Потоцьких, Вишневецьких, Тарновських. Одним із видатних полководців і державних діячів Польщі був граф Ян Тарновскі (1488–1561) — син краківського воєводи Яна Амора з Тарнова. Молоді літа він провів при єпископі Перемишльському і дворах польських королів. Юнаком відзначився у війні з Волощиною (1509), битвах із татарами в с. Лопушне

Старий замок. Акварель Н. Орди. 1870-ті рр.

під Вишневецем (1512) і Оршою (1514). Військові студії вдосконалював у Сирії, Палестині, Аравії, Єгипті, країнах Південної та Західної Європи. В Португалії прийняв від короля Еммануеля командування військами у війні проти маврів. За визначні військові заслуги був удостоєний цісарем Карлом V титулу графа Німеччини. Після повернення до краю став каштеляном Войницьким. У 1521 р. командував армією, висланою на допомогу угорському королю у війні з турками. Незабаром очолив об'єднані сили. З 1526 р. — великий коронний гетьман, воевода Руський, каштелян Краківський. Отримав славу перемогу під Обертином 22 серпня 1531 р. над господарем Молдавським Петром IV (Петрилом), який порушив мирну угоду з Польщею. Був щирим прихильником короля Сигізмунда I та його сина Августа, однак із невідомих причин розійшовся з ними і від 1553 р. стояв на чолі опозиції в кількох сеймах. Згодом відійшов від державної діяльності, усамітнівся в селі Вевйорка, де й помер. Сприяв заселенню спустошених татарами обширних просторів Галицької Русі й зміцнив їх фортецями. Був автором наукових праць з військової справи та земельного права. “Була то людина непохитної енергії, людина з підлеглими, щедра для шляхти, вроджена для добра Польщі”, — свідчить “Енциклопедія” С. Оргельбранда.

Вперше Тернопіль (як Тарнополе) згадується у квітні 1540 р. у грамоті короля Польського і великого князя Литовського Сигізмунда I, в якій каштеляну Краківському, великому коронному гетьманові Яну Тарновському надавалося право на володіння територією сучасного міста та його околицями, а також спорудження замку над Серетом в урочищі Сопільче (Топільче) Теребовельського повіту, що мав охороняти південно-східні кордони королівства від нападів кримських татар. Місто звільнялося на 15 років від податків та інших повинностей. Першим війтом став Яків Будзановський. Замок був заснований майже тоді, коли князь Дмитро Вишневецький-Байда з цією ж метою заложив на Малій Хортиці Запорізьку Січ — колицку українського козацтва.

Про походження назви міста достовірних відомостей немає. Ототожнення Тернополя з “терновим полем” є питанням дискусійним і не має документального підтвердження. В давні часи назви нових міст походили від імен власників, а не їхніх прізвищ. Прізвища вони перебирали від назв міст і місцевостей, де народилися або якими володіли. Зокрема, Тарновські гербу “Леліва” — від родового міста Тарнова (тепер Польща). Авторська гіпотеза полягає в тому, що назва “Тернопіль” складається з двох частин: “Тарн” (укр. “терн”) + “Ополе” (укр. “опілля”) — частина Подільської височини на захід від Золотої Липи (за ін. даними — від Серета).

Герб “Леліва” Тарновських

6 лютого 1545 р. за указом короля Вацлав Баворовскі, уродженець і власник Баворова, відступив Яну Тарновському села на правому березі Серета — Петриків, Кутківці та Пронятин. Спорудження замку та оборонних укріплень велося швидко, так що через вісім років роботу